

ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ В УКРАЇНІ (2022-2023 РР.)

LEGAL GUARANTEES OF THE PARLIAMENTARY OPPOSITION'S ACTIVITIES IN UKRAINE (2022-2023)

Шумейко З.Г.,

*аспірант кафедри політології та публічного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки*

У статті автор аналізує правові гарантії діяльності парламентської опозиції в умовах воєнного стану у 2022-2023 рр. Проведено аналіз конституційно-правових положень, які на законодавчому рівні закріплюють легальні форми діяльності опозиційних сил. Особливу увагу приділено питанням забезпечення прав парламентської опозиції, необхідності законодавчого закріплення політичної опозиції, як форми альтернативності діючій владі, потреби забезпечення гарантій свободи слова представникам опозиційних сил, важливості політичного плюралізму, як значущого чиннику демократії, а також необхідності подання відповідних законопроектів, які регламентуватимуть здійснення парламентського контролю опозицією.

Проаналізовано чинні нормативно-правові акти та їх відповідність європейським стандартам в частині опозиційної діяльності суб'єктів політики. Встановлено, що стан законодавства щодо надання правових гарантій політичній опозиції є недостатнім та потребує вдосконалення шляхом прийняття спеціального закону про парламентську опозицію.

Обґрунтовано необхідність чіткого законодавчого визначення прав та обов'язків опозиційних фракцій, механізмів та шляхів реалізації парламентською опозицією контролю за діями влади з метою запобігання обмеженням прав опозиції у кризових ситуаціях.

Встановлено, що забезпечення опозиційної діяльності в рамках нормативно-правового поля сприятиме формуванню конкурентного політичного середовища, а опозиція як одна із форм альтернативної влади, слугує ефективним механізмом стримувань та противаг, на шляху до забезпечення унеможливлення зловживання «владною більшістю» своїми повноваженнями.

У статті розкрито роль нормативно-правового регулювання взаємодії влади та парламентської опозиції, необхідності внесення змін в правове поле діяльності опозиції шляхом розширення її прав та гарантій діяльності.

Ключові слова: правові гарантії, демократичний процес, парламентська опозиція, суб'єкти законодавчої ініціативи, конституційне право, парламентський контроль, воєнний стан.

This article analyzes the legal guarantees of the parliamentary opposition's activities under martial law in 2022-2023. The study examines the constitutional and legal provisions that establish the legitimate forms of the opposition forces' activities. Special attention is given to the question of ensuring the rights of the parliamentary opposition, the necessity of legal recognition of opposition parties as alternative to the current authorities, the need to safeguard freedom of speech for the opposition representatives, the importance of political pluralism as a key factor of democracy, and the essential requirement to introduce legislative proposals regulating parliamentary oversight by the opposition.

The article reviews current legal and regulatory acts and assesses their compliance with European standards concerning opposition activities. It is determined that the existing legislative framework for ensuring legal guarantees to political opposition is insufficient and requires improvement through the adoption of a special law on parliamentary opposition.

It is justified that there is a need for a clear legislative definition of the rights and obligations of the opposition factions along with the mechanisms and methods for parliamentary opposition to exercise oversight over the government's actions. This is peculiarly crucial to prevent restrictions on opposition rights in times of crisis.

It is established that ensuring opposition's activities within the legal framework will contribute to the formation of a competitive political environment. The opposition, as an alternative form of governance serves as an effective system of checks and balances and prevents the ruling majority from abusing its powers.

The article highlights the role of legal regulation in governing the interaction between the authorities and the parliamentary opposition and emphasizes the need for legal reforms to expand opposition rights and guarantees.

Key words: legal guarantees, democratic process, parliamentary opposition, legislative initiative subjects, constitutional law, parliamentary oversight, martial law.

Постановка проблеми. Демократичний розвиток будь-якої держави неможливий без повноцінного функціонування інституту парламентської опозиції. Опозиція є невід'ємним елементом демократичної політичної системи, оскільки вона не лише представляє альтернативні політичні позиції, а й здійснює контроль за діяльністю парламентської більшості та уряду, сприяючи відкритості та прозорості державного управління. Крім того, опозиція забезпечує захист інтересів меншин та громадян, які не підтримують чинну владу, що є важливим чинником для підтримання соціального балансу та стабільності.

Ефективне функціонування парламентської опозиції значною мірою залежить від наявності правових гарантій, які закріплюють можливості

впливу на процес ухвалення рішень, участь у законодавчій діяльності, а також надають можливість вільного вираження своїх позицій. Ці гарантії мають бути чітко визначені на законодавчому рівні, що дозволить створити умови для ефективного функціонування опозиції.

Однак, у контексті політичної нестабільності та соціальних викликів у 2022-2023 рр., питання правових гарантій діяльності парламентської опозиції набуло особливої актуальності. Виникає необхідність оцінити наявні правові механізми, що забезпечують діяльність опозиції, їх відповідність європейським стандартам та практикам, а також розробити рекомендації для нормативно-правової бази у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема правових гарантій діяльності парламентської опозиції в Україні стала об'єктом дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених. Дослідження нормативно-правового визначення опозиції як політичного інституту, ролі та статусу політичної здійснили О. Бандурка, І. Берназюк, С. Бондар, В. Веренько, Н. Вінничук, К. Ірха, І. Зарицька, Г. Зеленько, О. Зозуля, В. Кампо, Ю. Ключковський, В. Ковальчук, О. Кукуруз, М. Оніщук, О. Петришин, Н. Піскарьова, В. Погорілко, О. Совгиря, Т. Ткаченко, В. Шаповал та інші. Вчені зосереджували свою увагу на вивченні конституційно-правового регулювання статусу парламентської опозиції, її політичного значення у функціонуванні демократичної системи та механізмів контролю за діяльністю парламентської більшості й уряду.

Проте, слід зауважити, що сучасний період (2022-2023 рр.) є особливим через дію правового режиму воєнного стану, введеного у зв'язку з повномасштабною агресією Російської Федерації проти України. Це створило нові виклики для функціонування парламентської опозиції, оскільки її діяльність зазнає обмежень з міркувань національної безпеки, а правові гарантії потребують перегляду з урахуванням викликів воєнного часу. Водночас, правова наука поки що не приділяє достатньої уваги аналізу особливостей діяльності парламентської опозиції в умовах воєнного стану, що зумовлює необхідність подальших досліджень у цьому напрямі.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідження парламентської опозиції в Україні, її правових гарантій діяльності в умовах воєнного стану є одним із важливих питань, що потребують дослідження.

Формулювання цілей статті. Комплексний аналіз правових гарантій діяльності парламентської опозиції в Україні в умовах воєнного стану у 2022-2023 рр., визначення основних проблем та формулювання пропозицій щодо вдосконалення законодавчого забезпечення діяльності опозиції.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Демократичний процес та динаміка демократизації політичної системи в цілому безпосередньо пов'язані з діяльністю парламентської опозиції в країні. В Україні наявні певні правові гарантії діяльності парламентської опозиції закріплені у спеціальних законодавчих актах, які регулюють організацію та діяльність Верховної Ради України. Зокрема, згідно зі статтею 80 Конституції України, передбачається незалежність народних депутатів у здійсненні депутатських повноважень. «Народні депутати не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання в парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образи чи наклеп» [1]. Таким чином, Конституція закріплює гарантії свободи політичної діяльності депутатів, у тому числі представників опозиційних фракцій, що дає змогу їм вільно і без страху висловлювати власну політичну позицію.

Водночас Конституція містить положення, які гарантують свободу політичної діяльності. Стаття 15 визначає, що суспільне життя ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності [1]. Це конституційне положення є правовою основою для плюралізму думок і поглядів у парламенті, створюючи умови для існування та ефективного функціонування опозиції.

Відповідно до статті 34 Конституції України, кожному гарантується право на свободу думки та слова, вільне вираження своїх поглядів та переконань, що на практиці слугує юридичним захистом для представників парламентської меншості, які критикувати дії парламентської більшості або влади без остраху політичних репресій [1]. Окрім цього, стаття 36 передбачає, що «громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів» чим прямо створює правову базу для формування фракцій та груп, у тому числі опозиційних, у Верховній Раді [1].

Стаття 83 Конституції України передбачає формування коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді, що опосередковано визнає наявність парламентської меншості, яка не увійшла до складу коаліції і автоматично набуває статусу парламентської опозиції [1]. Таке закріплення статусу меншості є важливою передумовою для її легітимної політичної діяльності та контролю за урядом.

Важливим інструментом парламентського контролю, який є доступним також і для опозиційних депутатів, виступає право створювати тимчасові слідчі комісії Верховної Ради відповідно до статті 89 Конституції [1]. Завдяки цьому механізму опозиція має змогу здійснювати контроль за виконавчою владою, досліджувати резонансні

суспільні питання та публічно представляти результати власних розслідувань.

Разом із тим, спеціальні гарантії діяльності парламентської опозиції визначаються також Регламентом Верховної Ради України, який має статус спеціального закону та регулює внутрішню організацію парламентської діяльності. Зокрема, відповідно до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України», депутатські фракції мають право вносити альтернативні законопроекти та поправки до законодавчих ініціатив, запропонованих парламентською більшістю або урядом. Така законодавча можливість є важливим механізмом вираження політичної позиції опозиції та дієвим інструментом контролю за рішеннями більшості, які ухвалюються парламентом [2]. Як зазначає дослідниця конституційного права О. Совгіря, саме завдяки механізму альтернативних законопроектів та поправок опозиційні фракції отримують можливість суттєво впливати на процес прийняття рішень та забезпечують баланс політичних сил у парламенті, що, у свою чергу, сприяє демократизації парламентських процедур і розвитку плюралізму [3, с. 16]. Парламентська опозиція, як суб'єкт законодавчої ініціативи шляхом внесення альтернативних законопроектів та поправок до законодавчих ініціатив реалізують своє конституційне право.

Закон України «Про статус народного депутата України» також передбачає суттєві механізми забезпечення діяльності парламентської опозиції. Зокрема, відповідно Закону, народні депутати мають право подавати депутатські запити та депутатські звернення до органів державної влади та їхніх посадових осіб із питань, що належать до сфери компетенції цих органів. Це право є важливим інструментом парламентського контролю та дозволяє опозиційним депутатам оперативно реагувати на дії уряду, вимагати інформацію або пояснення щодо актуальних питань суспільно-політичного життя [4].

Як зазначає О. Бандурка, Верховна Рада України перебуває на етапі своєї інституційної та функціональної розбудови, адаптації до зарубіжного досвіду парламентаризму, зокрема дослідниця наголошує на наявності позитивних тенденцій щодо поступового переходу конституційно-правових засад і парламентської практики до умов триваючого воєнного стану [5, с. 145].

Водночас в Україні відсутнє чітке юридичне визначення поняття «парламентська опозиція», що значно ускладнює ефективний правовий захист її діяльності. Це спричиняє ситуацію, коли представники парламентської меншості змушені діяти в умовах нормативної невизначеності та юридичних прогалин, які створюють ризики для демократії та правової держави. Зокрема, через відсутність чітких законодавчих норм, що визна-

чають статус парламентської опозиції, створюється нерівноправне становище для її діяльності, знижуючи ефективність її контрольних функцій та можливостей впливу на парламентські процеси [6, с. 8].

Про необхідність чіткого визначення статусу парламентської опозиції у законодавстві неодноразово наголошували інші науковці. Так, М. Пивовар підкреслює, що законодавче закріплення статусу опозиції повинно передбачати конкретні гарантії її діяльності, серед яких виділяються такі права, як можливість обіймання керівних посад у парламентських комітетах і комісіях, участь в організації парламентських слухань, а також інструменти контролю за діяльністю уряду та інших органів виконавчої влади [7, с. 393]. Відсутність цих механізмів, на думку автора, призводить до обмеження можливостей опозиції ефективно виконувати свої контрольні функції та впливати на процес прийняття рішень у парламенті.

Подібні погляди висловлює також Ю. Якименко, який наголошує на тому, що важливим елементом забезпечення діяльності парламентської опозиції є створення спеціального закону, який би визначав її статус, права, гарантії та відповідальність. Ю. Якименко зазначає, що існуюча ситуація, коли правовий статус парламентської опозиції визначається переважно регламентними актами Верховної Ради, не забезпечує належного рівня правового захисту її діяльності та створює можливість для маніпуляцій з боку парламентської більшості [8].

Крім того, О. Зозуля підкреслює, що відсутність єдиного законодавчого акту, який би регулював статус парламентської опозиції, значно ускладнює реалізацію принципу політичного плюралізму та прозорості парламентської діяльності в Україні. В той час як, наявність спеціального закону спонукало б до встановлення чітких правил діяльності опозиційних фракцій, їхніх прав та обов'язків, а також механізмів реалізації парламентського контролю [9, с. 22].

Отже, незважаючи на наявність базових правових гарантій діяльності депутатів, на думку більшості дослідників, чинне законодавство України потребує суттєвого вдосконалення шляхом чіткого нормативного визначення поняття «парламентська опозиція» та закріплення додаткових механізмів її юридичного захисту.

В умовах воєнного стану в Україні у 2022-2023 рр. правові гарантії діяльності парламентської опозиції зазнали суттєвих змін та обмежень. Прийняття рішень, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки, централізацією державної влади та посиленням контролю за інформаційним простором, значно вплинуло на діяльність опозиційних політичних сил.

20 березня 2022 р. Рада національної безпеки і оборони України ухвалила рішення про призупинення діяльності 11 політичних партій, які мали зв'язки з російською федерацією або висловлювали проросійські позиції. Серед них такі політичні сили, як «Опозиційна платформа – За життя» (ОПЗЖ), «Партія Шарія», «Наші», «Опозиційний блок», «Ліва опозиція», «Союз лівих сил», «Держава», «Прогресивна соціалістична партія України», «Соціалістична партія України», «Соціалісти» та «Блок Володимира Сальдо». Відповідне рішення було ухвалене на підставі Указу Президента України про введення воєнного стану в Україні, що обмежило можливості цих партій здійснювати свою діяльність у парламенті та на місцях [10].

Подальші заходи, спрямовані на заборону діяльності політичних партій, реалізовувалися через судові рішення. Наприклад, 20 червня 2022 р. Восьмий апеляційний адміністративний суд у Львові ухвалив рішення про заборону діяльності партії ОПЗЖ, яка на той момент була другою за чисельністю фракцією у Верховній Раді України. Це рішення призвело до суттєвих змін у політичній конфігурації парламенту, зменшивши кількість опозиційних депутатів, здатних забезпечувати парламентський контроль за діяльністю уряду та парламентської більшості [11].

В умовах воєнного стану правові гарантії діяльності парламентської опозиції зазнали наступних обмежень:

1. Зменшення чисельності опозиції, відсутність чітко визначених норм, які б забезпечували представництво опозиційних сил у парламенті.

2. Обмеження доступу до інформації. У зв'язку з необхідністю забезпечення національної безпеки, доступ до певної інформації, яка стосується діяльності органів влади, був обмежений. Наприклад, Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. «Про введення воєнного стану в Україні» передбачає обмеження прав і свобод громадян, у тому числі права на доступ до інформації [12]. Водночас, положення статті 17 Закону України «Про статус народного депутата України» [4], яка надає право на депутатські запити та звернення, у практиці воєнного стану застосовуються із суттєвими обмеженнями, оскільки багато інформації не може бути надано через державну таємницю.

3. Ускладнення законодавчого процесу. Через спрощення процедури ухвалення законопроектів та прийняття рішень у прискореному порядку, опозиційні депутати мали обмежені можливості вносити поправки або пропонувати альтернативні законодавчі ініціативи. Згідно з Постановами Верховної Ради України у березні 2022 р., закони ухвалювалися за скороченою процедурою, що не передбачало детального розгляду поправок від опозиційних фракцій. Це зменшувало можливість опозиції впливати на законотворчий процес.

4. Централізація державної влади. Уряд отримав розширені повноваження щодо управління державою під час воєнного стану. Наприклад, Кабінет Міністрів України на підставі Указу Президента України ухвалював рішення про запровадження обмежувальних заходів, що стосувалися діяльності опозиційних партій, ЗМІ та громадських організацій. Це призводило до обмеження можливостей парламентської опозиції здійснювати свої контрольні функції [13].

5. Відсутність спеціального закону «Про парламентську опозицію». За відсутності чіткого законодавчого акту діяльність парламентської опозиції регулюється лише загальними нормами Конституції та окремими статтями спеціальних законів, зокрема «Про Регламент Верховної Ради України» [2].

Умови воєнного стану лише загострили проблему, оскільки опозиція опинилася у нерівноправному становищі під час виконання своїх контрольних функцій. Як зазначає В. Ковальчук, прийняття спеціального закону дозволило б чітко визначити права опозиції, зокрема її доступ до інформації, можливість здійснення контрольних функцій та реалізації альтернативних законодавчих ініціатив [6, с. 5].

Отже, у 2022-2023 рр. правові гарантії діяльності парламентської опозиції були значно обмежені через воєнний стан та прийняття рішень, які мали на меті забезпечення державної безпеки. Ці обмеження включають ускладнення процесу законодавчої діяльності, обмеження доступу до інформації, відсутність спеціального закону про парламентську опозицію.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, аналіз правових гарантій діяльності парламентської опозиції в Україні у 2022-2023 рр. свідчить про наявність низки проблем, пов'язаних з недостатнім законодавчим регулюванням її статусу, а також з обмеженнями, що виникли в умовах воєнного стану.

В умовах війни держава має забезпечити баланс між потребами національної безпеки та збереженням демократичних принципів управління, одним з яких є ефективне функціонування парламентської опозиції. Відсутність спеціального закону який регулює діяльність парламентської опозиції негативно вплине на процеси демократизації в державі. Діяльність парламентської меншості та парламентської більшості регулюються переважно загальними положеннями Конституції та окремими нормами спеціальних законів, що не завжди враховують особливості діяльності опозиційних сил у кризових умовах. Так, зміни в правовому аспекті діяльності парламентської опозиції, розширення прав та гарантій опозиції підвищить

ефективність взаємодії з урядом та сприятиме пришвидшенню процесів демократизації.

Для забезпечення ефективного функціонування парламентської опозиції в Україні доцільно вжити ряд заходів:

1) Прийняти спеціальний Закон України «Про парламентську опозицію», який закріпить правовий статус та гарантії опозиції, її функції та механізми діяльності. Закон сприятиме закріпленню права опозиції на керівництво парламентськими комітетами, що контролюють виконання бюджету, правопорядок та інші важливі сфери.

2) Забезпечити доступ до інформації з чіткими процедурами отримання, що не становить державної таємниці.

3) Встановити порядок розгляду альтернативних законодавчих ініціатив, внесених опозиційними депутатами в парламентських комітетах та пленарних засіданнях [14].

4) Розширити права опозиції на парламентський контроль, зокрема, передбачити можливість створення тимчасових слідчих комісій за ініціативою опозиційних фракцій, забезпечити право опозиційних депутатів здійснювати контроль за діяльністю органів виконавчої влади та ініціювати парламентські розслідування з найбільш резонансних питань [15].

5) Запровадити обов'язок парламентської більшості враховувати пропозиції та поправки опозиційних фракцій, забезпечити участь опозиційних фракцій у роботі спеціальних парламентських комітетів та комісій, які розглядають питання національної безпеки та зовнішньої політики, що дозволить забезпечити врахування позицій опозиції у процесі ухвалення державних рішень.

6) Уточнити законодавство щодо обмежень доступу до інформації, встановлених у зв'язку з воєнним станом, забезпечити можливість опозиції отримувати необхідну інформацію для здійснення парламентського контролю, визначити процедури оскарження випадків відмови у наданні інформації та запровадити механізми для розгляду таких скарг.

7) Посилити юридичні гарантії діяльності парламентської опозиції, зокрема, передбачити відповідальність посадових осіб за порушення прав опозиції, включаючи обмеження на виступи, відмову у наданні інформації або ігнорування альтернативних законодавчих ініціатив, а також встановити порядок застосування санкцій за порушення прав опозиції у разі доведених фактів правопорушення.

8) Залучити експертів Ради Європи, Венеціанської комісії та інших міжнародних організацій для надання рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання діяльності парламентської опозиції, провести порівняльний аналіз законодавства країн Європейського Союзу, де права парламентської опозиції врегульовані на законодавчому рівні, та впровадити кращі практики в Україні [16].

Запропоновані заходи дозволять створити належні умови для функціонування парламентської опозиції навіть в умовах надзвичайних ситуацій, сприятимуть посиленню демократичних інститутів та забезпечать політичний баланс у державі. Це стане важливим кроком до підвищення якості державного управління, зміцнення принципів політичного плюралізму та забезпечення ефективного контролю за діяльністю уряду та парламентської більшості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 01.01.2020 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed_20200_101#Text.
2. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 18.05.2022 р. № 1861-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17/ed_20_220518#Text.
3. Совгіря О. В. Правове регулювання статусу парламентської опозиції в Україні на сучасному етапі: проблеми та перспективи. *Адміністративне право і процес*. 2014. № 2 (8). С. 13-21.
4. Про статус народного депутата України : Закон України від 20.05.2022 р. № 2790-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12/ed_20220520#Text.
5. Бандурка О. М. Рецензія на монографію О. І. Зозулі «Парламентська реформа в Україні: виклики та перспективи». *Форум права*. 2023. № 75(2). С. 144-146.
6. Ковальчук В. Б. Конституційно-правовий статус парламентської опозиції в країнах Центрально-Східної Європи та в Україні. *Український часопис конституційного права*. 2022. № 1. С. 3-20.
7. Пивовар М. С. Опозиція як невід'ємний чинник демократичних перетворень у процесах правотворення в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2022. № 3 (35). С. 391-396.
8. Якименко Ю. В. Правовий статус парламентської опозиції в Україні: сучасний стан, проблеми, перспективи врегулювання. *Держава і право*. Серія : *Політичні науки*. 2017. Вип. 76. С. 127-143.
9. Зозуля О. І. Сучасний стан і проблеми правового статусу парламентської опозиції в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 7. С. 21-27.
10. Тищенко К. ВР остаточно заборонила діяльність проросійських партій. *УКРАЇНСЬКА ПРАВДА*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/3/7343743/>.

11. Терещук Г. Заборона проросійських партій: безпека країни чи імітація бурхливої діяльності?, *Радіо Свобода*, 22 червня 2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/zaborona-rosiya-partiyi-viynaokupatsiya/31909540.html>.
12. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
13. Черетун Д. Закон про опозицію: забаганка, інструмент маніпуляції чи необхідність? *Рух ЧЕСНО*. URL: <https://www.chesno.org/post/3842/>.
14. Про парламентську опозицію : проект Закону України від 15.09.2015 р. № 3061-1. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH2D11AA>.
15. Наукова концепція правового регулювання правового статусу парламентської опозиції в Україні. *Дослідницька служба Верховної Ради України*. URL: https://research.rada.gov.ua/documents/analyticRSmaterialsDocs/public_vl/concept_rz-publ/75729.html.
16. Регламентація діяльності парламентської опозиції (досвід країн Європейського Союзу, Латинської Америки та Японії). *Інформаційна довідка*. URL: <https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29041.pdf>.